परिशिष्टम्

व्याकरणम्

सन्धिः,

<u>पूर्वरूपसन्धि नियम</u>- 'एङः पदान्तादति' - यदि किसी पद (शब्दरूप या धातुरूप) के अन्त में एङ् (ए अथवा ओ) आये और उसके बाद अ आये तो पूर्व और पर के स्थान में क्रमशः ए अथवा ओ हो जाता है और वहाँ पूर्वरूप-सूचक अवग्रह (ऽ) का चिह्न लग जाता है, जैसे-हरे +अव = हरेऽव, विष्णो + अव = विष्णोऽव, वने+ अत्र = वनेऽत्र, बालो+ अवदत् = बालोऽवदत्, लभे + अहम् = लभेऽहम्।

<u>एड्पिररुपम्</u>-अकारान्त उपसर्ग के बाद एङादि (ए, ओ आदि) वाले धातु बाद में हो तो पररुप एकादेश होता है। जैसे-'प्रेजते-प्र+एजते' यहाँ वृद्धि को बाँधकर 'एड्पिररुपम्' सूत्र से प्र का अ, एजते के ए का रुप बनकर प्रेजते बनता है। इसी प्रकार 'उप+ओषति' मिलकर ओषति बनता है।

<u>श्चुत्वसन्धि नियम</u>- 'स्तोः श्चुना श्चुः' - स् तथा तवर्ग (त, थ, द, ध, न) के स्थान में श् तथा चवर्ग (च, छ, ज झ, ´) हो जाता है, यदि उसका श् या चवर्ग के साथ योग हो, जैसे-बालस् + शेते = बालश्शेते, गजस् + चलति = गजश्चलति, सत् + चित् = सच्चित्, शार्ङ्गिन्+ जयः = शाङ्र्गिञ्जयः । सद्+ जनः = सज्जनः, कस् + चित् = कश्चित्।

<u>जश्त्वसन्धि नियम</u>- 'झलां जशोऽन्ते' - पदान्त झल् (वर्ग का प्रथम, द्वितीय, तृतीय तथा चतुर्थ अक्षर तथा ऊष्म वर्ण (श, ष, स, ह) के स्थान में जश् (अपने वर्ग का तृतीय अक्षर) हो जाता है, जैसे-वाक् + ईशः = वागीशः, चित् +आनन्दः = चिदानन्दः, षट् + एव = षडेव, उत् + देश्यम् = उद्देश्यम्। सुप् + अन्तः = सुबन्तः। सत् + आचारः = सदाचारः।

<u>अनुस्वार</u> - *<u>'मोऽनुस्वारः'</u>* - पदान्त 'म्' को अनुस्वार हो जाता है, हल् (व्यञ्जन) वर्ण के परे रहने पर, जैसे- हरिम् + वन्दे = हरिं वन्दे, कार्यम् + कुरु = कार्यं कुरु, सत्यम् + वद = सत्यं वद।

शब्दरूपाणि

संज्ञा-शब्दाः - पुंल्लिङ्गम्

आत्मन्

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा आत्मा आत्मानौ आत्मानः

द्वितीया आत्मानम् आत्मानौ आत्मनः

तृतीया आत्मना आत्मभ्याम् आत्मभिः

चतुर्थी आत्मने आत्मभ्याम् आत्मभ्यः

पञ्चमी आत्मनः आत्मभ्याम् आत्मभ्यः

षष्ठी आत्मनः आत्मनोः आत्मनाम्

सप्तमी आत्मनि आत्मनोः आत्मसु

सम्बोधनम् हे आत्मन्! हे आत्मानौ! हे आत्मानः!

इसी प्रकार अश्मन् (पत्थर), अध्वन् (मार्ग), ब्रह्मन् (ब्रह्मा) इत्यादि के रूप चलते हैं।

राजन् (राजा)

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा राजा राजानौ राजानः

द्वितीया राजानम् राजानौ राज्ञः

तृतीया राज्ञा राजभ्याम् राजभिः

चतुर्थी राज्ञे राजभ्याम् राजभ्यः

पञ्चमी राज्ञः राजभ्याम् राजभ्यः

षष्ठी राज्ञः राज्ञोः राज्ञाम्

सप्तमी राज्ञि/राजनि राज्ञोः राजसु

सम्बोधनम् हे राजन्! हे राजानौ! हे राजानः!

विद्वस् (विद्वान)

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा विद्वान् विद्वांसौ विद्वांसः

द्वितीया विद्वांसम् विद्वांसौ विदुषः

तृतीया विदुषा विद्वद्भ्याम् विद्वद्भिः

चतुर्थी विदुषे विद्वद्भ्याम् विद्वद्भ्यः

पञ्चमी विदुषः विद्वद्भ्याम् विद्वद्भ्यः

षष्ठी विदुषः विदुषोः विदुषाम्

सप्तमी विदुषि विदुषोः विद्वत्सु

सम्बोधनम् हे विद्वन्! हे विद्वांसौ! हे विद्वांसः!

इसका स्त्रीलिङ्ग विदुषी होता है, जिसका रूप नदी के समान चलता है।

स्त्रीलिङ्गम्

मातृ (माता)

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा माता मातरौ मातरः

द्वितीया मातरम् मातरौ मात§□

तृतीया मात्रा मातृभ्याम् मातृभिः

चतुर्थी मात्रे मातृभ्याम् मातृभ्यः

पञ्चमी मातुः मातृभ्याम् मातृभ्यः

षष्ठी मातुः मात्रोः मातृणाम्

सप्तमी मातरि मात्रोः मातृषु

सम्बोधनम् हे मातः! हे मातरौ! हे मातरः!

इसी प्रकार दुहितृ (पुत्री), यातृ (देवरानी) आदि का रूप चलता है।

वाच् (वाणी))

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा वाक्/वाग् वाचै वाचः

द्वितीया वाचम् वाचै वाचः

तृतीया वाचा वाग्भ्याम् वाग्भिः

चतुर्थी वाचे वाग्भ्याम्् वाग्भ्यः

पञ्चमी वाचः वाग्भ्याम् वाग्भ्यः

षष्ठी वाचः वाचोः वाचाम्

सप्तमी वाचि वाचोः वाक्षु

सम्बोधनम् हे वाक्/वाग्! हे वाचै! हे वाचः!

इसी प्रकार त्वच्, शुच्, रुच्, ऋच्, आदि शब्दों के रूप चलते हैं।

सरित् (नदी)

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा सरित् सरितौ सरितः

द्वितीया सरितम् सरितौ सरितः

तृतीया सरिता सरिद्भ्याम् सरिद्भिः

चतुर्थी सरिते सरिद्भ्याम् सरिद्भ्यः

पञ्चमी सरितः सरिद्भ्याम् सरिद्भ्यः

षष्ठी सरितः सरितोः सरिताम्

सप्तमी सरिति सरितोः सरित्सु

सम्बोधनम् हे सरित्! हे सरितौ! हे सरितः!

इसी प्रकार विद्युत् योषित् (स्त्री) आदि शब्दों के रूप चलते हैं।

दिक् (दिशा)

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा दिक्/दिग् दिशौ दिशः

द्वितीया दिशम् दिशौ दिशः

तृतीया दिशा दिग्भ्याम् दिग्भिः

चतुर्थी दिशे दिग्भ्याम् दिग्भ्यः

पञ्चमी दिशः दिग्भ्याम् दिग्भ्यः

षष्ठी दिशः दिशोः दिशाम्

सप्तमी दिशि दिशोः दिक्षु

सम्बोधनम् हे दिक्/दिग्! हे दिशौ! हे दिशः!

नपुंसकलिङ्गम्

जगत् (संसार),

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा जगत्/जगद् जगती जगन्ति

द्वितीया जगत्/जगद् जगती जगन्ति

तृतीया जगता जगद्भ्याम् जगद्भिः

चतुर्थी जगते जगद्भ्याम् जगद्भ्यः

पञ्चमी जगतः जगद्भ्याम् जगद्भ्यः

षष्ठी जगतः जगतोः जगताम्

सप्तमी जगति जगतोः जगत्सु

सम्बोधनम् हे जगत्! हे जगती! हे जगन्ति!

इसी प्रकार तकारान्त नपुंसकलिङ्ग शब्दों के रूप चलते हैं।

नामन् (नाम)

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा नाम नाम्नी/नामनी नामानि

द्वितीया नाम नाम्नी/नामनी नामानि

तृतीया नाम्ना नामभ्याम् नामभिः

चतुर्थी नाम्ने नामभ्याम् नामभ्यः

पञ्चमी नाम्नः नामभ्याम् नामभ्यः

षष्ठी नाम्नः नाम्नोः नाम्नाम्

सप्तमी नाम्नि/नामनि नाम्नोः नामसु

सम्बोधनम् हे नाम/नामन्! हे नाम्नी/नामनी! हे नामानि!

पयस् (पानी, दूध)

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा पयः पयसी पयांसि

द्वितीया पयः पयसी पयांसि

तृतीया पयसा पयोभ्याम् पयोभिः

चतुर्थी पयसे पयोभ्याम् पयोभ्यः

पञ्चमी पयसः पयोभ्याम् पयोभ्यः

षष्ठी पयसः पयसोः पयसाम्

सप्तमी पयसि पयसोः पयस्सु/पयःसु

सम्बोधनम् हे पयः! हे पयसी! हे पयांसि!

इसी प्रकार उरस्, नभस्, अयस्, तमस्, वचस्, यशस्, तपस्, शिरस्, रजस्, आदि सकारान्त नपुंसकलिङ्ग शब्दों के रूप चलते हैं।

मनस् (मन)

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा मनः मनसी मनांसि

द्वितीया मनः मनसी मनांसि

तृतीया मनसा मनोभ्याम् मनोभिः

चतुर्थी मनसे मनोभ्याम् मनोभ्यः

पञ्चमी मनसः मनोभ्याम् मनोभ्यः

षष्ठी मनसः मनसोः मनसाम्

सप्तमी मनसि मनसोः मनस्सु

सम्बोधनम् हे मनः! हे मनसी! हे मनांसि!

भवत् (आप)

पुंल्लिङ्गम्

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा भवान् भवन्तौ भवन्तः

द्वितीया भवन्तम् भवन्तौ भवतः

तृतीया भवता भवद्भ्याम् भवद्भिः

चतुर्थी भवते भवद्भ्याम् भवद्भ्यः

पञ्चमी भवतः भवद्भ्याम् भवद्भ्यः

षष्ठी भवतः भवतोः भवताम्

सप्तमी भवति भवतोः भवत्सु

भवत

स्त्रीलिङ्गम्

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा भवती भवत्यौ भवत्यः

द्वितीया भवतीम् भवत्यौ भवतीः

तृतीया भवत्या भवतीभ्याम् भवतीभिः

चतुर्थी भवत्यै भवतीभ्याम् भवतीभ्यः

पञ्चमी भवत्याः भवतीभ्याम् भवतीभ्यः

षष्ठी भवत्याः भवत्योः भवतीनाम्

सप्तमी भवत्याम् भवत्योः भवतीषु

सर्वनामशब्दाः

अदस् (यह) पुंल्लिङ्गम्

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा असौ अमू अमी

द्वितीया अमुम् अमू अमून्

तृतीया अमुना अमूभ्याम् अमीभिः

चतुर्थी अमुष्मै अमूभ्याम् अमीभ्यः

पञ्चमी अमुष्मात् अमूभ्याम् अमीभ्यः

षष्ठी अमुष्य अमुयोः अमीषाम्

सप्तमी अमुष्मिन् अमुयोः अमीषु

अदस्

स्त्रीलिङ्गम्

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा असौ अमू अमूः

द्वितीया अमुम् अमू अमूः

तृतीया अमुया अमूभ्याम् अमूभिः

चतुर्थी अमुष्यै अमूभ्याम् अमूभ्यः

पञ्चमी अमुष्याः अमूभ्याम् अमूभ्यः

षष्ठी अमुष्याः अमुयोः अमूषाम्

सप्तमी अमुष्याम् अमुयोः अमूषु

अदस्

नपंसुकलिङ्गम्

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा अदः अमू अमूनि

द्वितीया अदः अमू अमूनि

तृतीया अमुना अमूभ्याम् अमीभिः

चतुर्थी अमुष्मै अमूभ्याम् अमीभ्यः

पञ्चमी अमुष्मात् अमूभ्याम् अमीभ्यः

षष्ठी अमुष्य अमुयोः अमीषाम्

सप्तमी अमुष्मिन् अमुयोः अमीषु

एतत् (यह)

पुंल्लिङ्गम्

प्रथमा एषः एतौ एते

द्वितीया एतम्/एनम् एतौ/एनौ एतान्/एनान्

तृतीया एतेन/एनेन एताभ्याम् एतैः

चतुर्थी एतस्मै एताभ्याम् एतेभ्यः

पञ्चमी एतस्मात् एताभ्याम् एतेभ्यः

षष्ठी एतस्य एतयोः/एनयोः एतेषाम्

सप्तमी एतस्मिन् एतयोः/एनयोः एतेषु

एतत् (यह)

स्त्रीलिङ्गम्

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा एषा एते एताः

द्वितीया एताम् एते एताः

तृतीया एतया एताभ्याम् एताभिः

चतुर्थी एतस्यै एताभ्याम् एताभ्यः

पञ्चमी एतस्याः एताभ्याम् एताभ्यः

षष्ठी एतस्याः एतयोः एतासाम्

सप्तमी एतस्याम् एतयोः एतासु

एतत् (यह)

नपुंसकलिङ्गम्

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा एतत् एते एतानि

द्वितीया एतत्/एनत् एते एतानि

शेष विभक्तियों में पुंल्लिङ्ग के समान रूप चलते हैं।

संख्याएँ

01 से 04 तक की संख्याओं के रूप कक्षा 7 में बताये जा चुके हैं। यहाँ 05 से 10 तक की संख्याओं के तीनों लिङ्गों में रूप दिये जा रहे हैं-

पञ्चन्, षष्, सप्तन्, अष्टन्, नवन्, दशन्

(पुंल्लिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग तथा नपुंसकलिङ्ग में)

विभक्तिः

5,6,7

प्रथमा= पञ्च- षट्/षड् -सप्त

द्वितीया= पञ्च- षट्/षड् -सप्त

तृतीया =पञ्चभिः -षड्भिः- सप्तभिः

चतुर्थी =पञ्चभ्यः -षड्भ्यः- सप्तभ्यः

पञ्चमी =पञ्चभ्यः -षड्भ्यः- सप्तभ्यः

षष्ठी =पञ्चॉनाम् -षण्णाम् -सप्तानाम्

सप्तमी= पञ्चसु -षट्सु- सप्तसु

8,9,10

प्रथमा =अष्टौ /अष्ट- नव- दश

द्वितीया =अष्टौ /अष्ट- नव- दश

तृतीया =अष्टाभिः–नवभिः- दशाभिः

चतुर्थी = अष्टाभ्यः -नवभ्यः -दशभ्यः

पञ्चमी=अष्टाभ्यः /अष्टिभिः -नवभ्यः -दशभ्यः

षष्ठी =अष्टानाम -नवानाम् -दशानाम्

सप्तमी =अष्टासु/अष्टसु -नवसु- दशसु

सम्बोधन= हे अष्टौ/अष्ट - हे नव!- हे दश!

एक से पचास तक की संख्याएँ

एक=**एकम्**

दो= **द्वे**

तीन =**त्रीणि**

चार =**चत्वारि**

पाँच= **पञ्च**

छह =**षट्**

सात=**सप्त**

आठ= **अष्ट**

नौ = **नव** छब्बीस

दस == **दश**

ग्यारह= **एकादश**

बारह= **द्वादश**

तेरह= **त्रयोदश**

चैदह= **चतुर्दश**

पन्द्रह=**पञ्चदश**

सोलह= **षोडश**

सत्रह= **सप्तदश**

अट्ठारह= **अष्टादश**

उन्नीस =**एकोनविंशतिः**

बीस= **विंशतिः**

इक्कीस= **एकविंशतिः**

बाईस= **द्वाविंशतिः**

तेईस= **त्रयोविंशतिः**

चौबीस= **चतुर्विंशतिः**

पच्चीस =**पञ्चविंशतिः**

छब्बीस =**षड्विंशतिः**

सत्ताईस = **सप्तविंशतिः**

अट्ठाईस= **अष्टाविंशतिः**

उन्तीस =**नवविंशतिः**

तीस= **त्रिंशत्**

इकतीस= **एकत्रिंशत्**

बत्तीस= **द्वात्रिंशत्**

तैंतीस= **त्रयस्त्रिंशत्**

चौंतीस = **चतुस्त्रिंशत्**

पैंतीस= **पञ्चत्रिंशत्**

छत्तीस= **षट्त्रिंशत्**

सैंतीस= **सप्तत्रिंशत्**

अड़तीस= **अष्टात्रिंशत्**

उन्तालीस=**नवत्रिंशत्/ऊनचत्वारिंशत्**

चालीस = **चत्वारिंशत्**

एकतालीस= **एकचत्वारिंशत्**

बयालीस = **द्वाचत्वारिंशत्/द्विचत्वारिंशत्**

तैंतालीस= **त्रयश्चत्वारिंशंत्/त्रिचत्वारिंशंत्**

चवालीस **= चतुश्चत्वारिंशत्**

पैंतालीस= **पञ्चचत्वारिंशत्**

छियालीस **=षट्चत्वारिंशत्**

सैंतालीस **=सप्तचत्वारिंशत्**

अड़तालीस= **अष्टाचत्वारिंशत्**

उनचास= **नवचत्वारिंशत/ऊनपञ्चाशत्**

पचास= **पञ्चाशत्**

विशेषण

विशाल

पुंल्लिङ्गम्

प्रथमा विशालः विशालौ विशालाः

द्वितीया विशालम् विशालौ विशालान्

तृतीया विशालेन विशालाभ्याम् विशालैः

चतुर्थी विशालाय विशालाभ्याम् विशालेभ्यः

पञ्चमी विशालात् विशालाभ्याम् विशालेभ्यः

षष्ठी विशालस्य विशालयोः विशालानाम्

सप्तमी विशाले विशालयोः विशालेषु

सम्बोधनम् हे विशाल! हे विशालौ! हे विशालाः!

विशाल

स्त्रीलिङ्गम्

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा विशाला विशाले विशालाः

द्वितीया विशालाम् विशाले विशालाः

तृतीया विशालया विशालाभ्याम् विशालाभिः

चतुर्थी विशालायै विशालाभ्याम् विशालाभ्यः

पञ्चमी विशालायाः विशालाभ्याम् विशालाभ्यः

षष्ठी विशालायाः विशालयोः विशालानाम्

सप्तमी विशालायाम् विशालयोः विशालासु

सम्बोधनम् हे विशाले! हे विशाले! हे विशालाः!

विशाल

नपुन्सकलिङ्गम्

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा विशालम् विशाले विशालानि

द्वितीया विशालम् विशाले विशालानि

तृतीया विशालेन विशालाभ्याम् विशालैः

चतुर्थी विशालाय विशालाभ्याम् विशालेभ्यः

पञ्चमी विशालात् विशालाभ्याम् विशालेभ्यः

षष्ठी विशालस्य विशालयोः विशालानाम्

सप्तमी विशाले विशालयोः विशालेषु

सम्बोधनम् हे विशाल! हे विशालौ! हे विशालाः!

दीर्घ

पुंल्लिङ्गम्

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा दीर्घः दीर्घौ दीर्घाः

द्वितीया दीर्घम् दीर्घौ दीर्घान्

तृतीया दीर्घेण दीर्घाभ्याम् दीर्घैः

चतुर्थी दीर्घाय दीर्घाभ्याम् दीर्घेभ्यः

पञ्चमी दीर्घात् दीर्घाभ्याम् दीर्घेभ्यः

षष्ठी दीर्घस्य दीर्घयोः दीर्घाणाम्

सप्तमी दीर्घे दीर्घयोः दीर्घेषु

सम्बोधनम् हे दीर्घ! हे दीर्घौ! हे दीर्घाः!

दीर्घ

स्त्रीलिङ्गम्

प्रथमा दीर्घा दीर्घे दीर्घाः

द्वितीया दीर्घाम् दीर्घे दीर्घाः

तृतीया दीर्घया दीर्घाभ्याम् दीर्घाभिः

चतुर्थी दीर्घायै दीर्घाभ्याम् दीर्घाभ्यः

पञ्चमी दीर्घायाः दीर्घाभ्याम् दीर्घाभ्यः

षष्ठी दीर्घायाः दीर्घयोः दीर्घाणाम्

सप्तमी दीर्घायाम् दीर्घयोः दीर्घासु

सम्बोधनम् हे दीर्घे! हे दीर्घे! हे दीर्घाः!

दीर्घ

नपुंसकलिङ्गम्

प्रथमा दीर्घम् दीर्घे दीर्घाणि

द्वितीया दीर्घम् दीर्घे दीर्घाणि

तृतीया दीर्घेण दीर्घाभ्याम् दीर्घैः

चतुर्थी दीर्घाय दीर्घाभ्याम् दीर्घेभ्यः

पञ्चमी दीर्घात् दीर्घाभ्याम् दीर्घेभ्यः

षष्ठी दीर्घस्य दीर्घयोः दीर्घाणाम्

सप्तमी दीर्घे दीर्घयोः दीर्घेषु

सम्बोधनम् हे दीर्घ! हे दीर्घौ! हे दीर्घाः!

शोभन

पुंल्लिङ्गम्

प्रथमा शोभनः शोभनौ शोभनाः

द्वितीया शोभनम् शोभनौ शोभनान्

तृतीया शोभनेन शोभनाभ्याम् शोभनैः

चतुर्थी शोभनाय शोभनाभ्याम् शोभनेभ्यः

पञ्चमी शोभनात् शोभनाभ्याम् शोभनेभ्यः

षष्ठी शोभनस्य शोभनयोः शोभनानाम्

सप्तमी शोभने शोभनयोः शोभनेषु

सम्बोधन हे शोभन! हे शोभनौ! हे शोभनाः!

शोभन

स्त्रीलिङ्गम्

प्रथमा शोभना शोभने शोभनाः

द्वितीया शोभनाम् शोभने शोभनाः

तृतीया शोभनया शोभनाभ्याम् शोभनाभिः

चतुर्थी शोभनायै शोभनाभ्याम्

पञ्चमी शोभनायाः शोभनाभ्याम् शोभनाभ्यः

षष्ठी शोभनायाः शोभनयोः शोभनानाम्

सप्तमी शोभनायाम् शोभनयोः शोभनासु

सम्बोधनम् हे शोभने! हे शोभने! हे शोभनाः!

शोभन

नपुंसकलिङ्गम्

प्रथमा शोभनम् शोभने शोभनानि

द्वितीया शोभनम् शोभने शोभनानि

तृतीया शोभनेन शोभनाभ्याम् शोभनैः

चतुर्थी शोभनाय शोभनाभ्याम् शोभनेभ्यः

पञ्चमी शोभनात् शोभनाभ्याम् शोभनेभ्यः

षष्ठी शोभनस्य शोभनयोः शोभनानाम्

सप्तमी शोभने शोभनयोः शोभनेषु

सम्बोधनम् हे शोभन! हे शोभनौ! हे शोभनाः!

लघु (छोटा)

पुंल्लिङ्गम्

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा लघुः लघू लघवः

द्वितीया लघुम् लघू लघून्

तृतीया लघुना लघुभ्याम् लघुभिः

चतुर्थी लघवे लघुभ्याम् लघुभ्यः

पञ्चमी लघोः लघुभ्याम् लघुभ्यः

षष्ठी लघोः लघ्वोः लघूनाम्

सप्तमी लघौ लघ्वोः लघुषु

सम्बोधनम् हे लघो! हे लघू! हे लघवः!

लघु

स्त्रीलिङ्गम्

प्रथमा लघुः/लघ्वी- लघू/लघ्व्यौ -लघवः/लघ्व्यः

द्वितीया लघुम्/लघ्वीम् -लधू/लघ्व्यौ -लघूः/ लघ्वीः

तृतीया लघ्वा/लघ्व्या- लघुभ्याम्/लघ्वीभ्याम्- लधुभिः/लघ्वीभिः

चतुर्थी लघ्वै/लघवे/लघ्व्यै -लघुभ्याम्/लघ्वीभ्याम् -लघुभ्यः/लघ्वीभ्यः

पञ्चमी लघ्वाः/लघोः/लघ्व्यै -लघुभ्याम्/लघ्वीभ्याम् -लघुभ्यः/लघ्वीभ्यः

षष्ठी लघ्वाः/लघोः/लघ्व्यः -लघ्वोः/लघ्व्योः- लघूनाम्/लघ्वीनाम्

सप्तमी लघ्वाम्/लघौ/लघ्व्याम्- लघ्वोः/लघ्व्योः- लघुषु/लघ्वीषु

सम्बोधनम् हे लघो/हे लघ्वि!- हे लघू/हे लघ्व्यौ!- हे लघवः/लघ्व्यः!

लघु

नपुंसकलिङ्गम्

प्रथमा लघु लघुनी लघूनि

द्वितीया लघु लघुनी लघूनि

तृतीया लघुना लघुभ्याम् लघुभिः

चतुर्थी लघुने लघुभ्याम् लघुभ्यः

पञ्चमी लघुनः लघुभ्याम् लघुभ्यः

षष्ठी लघुनः लघुनोः लघूनाम्

सप्तमी लघुनि लघुनोः लघुषु

सम्बोधनम् हे लघो/लघु! हे लघुनी! हे लघूनि!

कारक

कारकों का सामान्य परिचय उनके चिह्नों के साथ पिछली कक्षा में दिया जा चुका है। कुछ विशेष नियम नीचे दिये जा रहे हैं-

तृतीया

सहयुक्तेऽप्रधाने - सहार्थक शब्दों (सह, साकम् सार्धम् और समम्) के योग में अप्रधान कर्ता में तृतीया विभक्ति होती है, जैसे- शिष्यः गुरुणा सह विद्यालयं गच्छति।रामः सीतया साकं वनम् अगच्छत्। हनुमान् वानरैः साकं सीताम् अन्वैषयत्।

येनाङ्गविकारः - जिस अङ्ग से अङ्गी में विकार लक्षित होता है, उस अङ्गवाचक शब्द में तृतीया विभक्ति होती है, यथा- देवदत्तः नेत्रेण काणः अस्ति। मोहनः कर्णेन बधिरः अस्ति। रामनाथः शिरसा खल्वाटः अस्ति। शकुनिः पादेन ख×जः अस्ति।

चतुर्थी

रुच्यर्थानां प्रीयमाणः - रुच् तथा रुच् के अर्थ वाली धातुओं के योग में प्रसन्न होने वाले की सम्प्रदान संज्ञा होती है। अतः उसमे चतुर्थी विभक्ति होती है, जैसे-शिशवे क्रीडनकं रोचते। मह्यं मोदकं रोचते। छात्राय अध्ययनं रोचते।

पञ्चमी

भीत्रार्थानां भयहेतुः - भयार्थक तथा रक्षार्थक धातुओं के साथ भय के कारण में पञ्चमी विभक्ति होती है, जैसे - बालकः सर्पाद् बिभेति। असज्जनात् कस्य भयं न जायते। सज्जनः दुष्टाद् बिभेति। त्रायते महतो भयात्।

समास

समास शब्द का अर्थ है- संक्षेप। जब दो या दो से अधिक पदों को मिलाकर एक पद बनाया जाता है, तो वह समास कहलाता है। दो पदां के बीच समास में प्रथम पद को पूर्वपद एवं द्वितीय पद को उत्तर पद कहते हैं। जब समास को तोड़कर पूर्व स्थिति में ला देते हैं, तो उसे विग्रह कहते हैं। समास छह प्रकार से होते हैं।

1. अव्ययीभाव 2.तत्पुरुष 3.कर्मधारय 4.द्विगु 5. बहुब्रीहि 6.द्वन्द्व

तत्पुरुष - तत्पुरुष समास में उत्तर पद के अर्थ की प्रधानता होती है, जैसे- कृष्णं श्रितः = कृष्णाश्रितः, हरिणा त्रातः = हरित्रातः, लोकाय हितम् = लोकहितम्, घटाय मृत्तिका = घटमृत्तिका, चोराद् भयम् = चोरभयम्, राज्ञः पुरुषः = राजपुरुषः, सभायां पण्डितः = सभापण्डितः, कूपे पतितः = कूपपतितः।

कर्मधारय - जब एक पद विशेषण होता है तो वह कर्मधारय समास कहलाता है, जैसे -

नीलमुत्पलम्=नीलोत्पलम्। घन इव श्यामः=घनश्यामः। मुखं कमलमिव=मुखकमलम्।

द्वन्द्व - जहाँ दो पदों को जोड़ने वाले च (और) शब्द को हटाकर एक पद बनाया जाता है, वहाँ द्वन्द्व समास होता है। यह दो प्रकार का होता है-

इतरेतरद्वन्द्व - इसमें दोनों पदों की प्रधानता होती है, जैसे रामश्च लक्ष्मणश्च=रामलक्ष्मणौ।

हरिश्च हरश्च=हरिहरौ।

समाहारद्वन्द्व - जिस द्वन्द समास मं दोनों पदों के समूह की प्रधानता होती है, वह समाहार-द्वन्द्व कहलाता है, जैसे- पाणी च पादौ च एतेषां समाहारः=पाणिपादम्, अहिश्च नकुलश्च= अहिनकुलम्।

(समाहार-द्वन्द्व हमेशा नपुंसकलिङ्ग, एकवचन में होता है)

उपसर्ग

निर् - निर्+असनम् = **निरसनम्,** निर् + देशः=**निर्देशः**, निर् + गतम् = **निर्गतम्,** निर् + ईक्षणम्= **निरीक्षणम्,** निर्+ नयः=**निर्णयः**।

उप - उप+नयनम् = **उपनयनम्** (यज्ञोपवीतसंस्कार), उप+ चारः=**उपचारः**, उप + वेशनम्=**उपवेशनम्,** उप+स्थितम्=**उपस्थितम्,** उप+वासः=**उपवासः**, उप+ईक्षा=**उपेक्षा**। अभि - अभि+नयः=**अभिनयः**, अभि+भवम्=**अभिभवम्,** अभि+सारम्=**अभिसारम्,** अभि+मन्त्रणा=**अभिमन्त्रणा**, अभि+धानम्=**अभिधानम्,** अभि+अर्थना=**अभ्यर्थना**।अति - अति+क्रमणम्=**अतिक्रमणम्,** अति+देशः=**अतिदेशः**, अति+चरः=**अतिचरः**, अति+शयम्=**अतिशयम्**।

परि- परि+नयः=परिणयः, परि+धानम्=परिधानम्, परि+चरः=परिचरः, परि+वादः=परिवादः,परि+वर्तनम्=

परिवर्तनम्, परि+हारः=परिहारः।

दुर् - दुर्व्य+वहारः=दुव्र्यवहारः, दुर्+आचारः=दुराचारः, दुर्ग=मः=दुर्गमः।

दुस् - दुस्सा+हसः=दुस्साहसः, दुस्च+रित्रः=दुश्चरित्रः।

प्रत्यय

शतृ (अत्) और शानच् (आन) - क्रिया में वर्तमानकालिक सातत्य (निरन्तरता) द्योतित करने के लिए दो प्रत्यय लगाये जाते हैं-शतृ (अत्) एवं शानच् (आन)। शतृ-प्रत्यय परस्मैपदी धातुओं से तथा शानच् प्रत्यय आत्मनेपदी धातुओं से लगाया जाता है। प्रत्यय लगने के बाद जो पद बनते हैं, उनका रूप विशेष्य के अनुसार तीनों लिङ्गों में चलता है, जैसे-

धातु पुंल्लिङ्ग स्त्रीलिंग नपुंसकलिङ्ग

भू भवन् भवन्ती भवत्

अस् सन् सती सत्

श्रु श्रृण्वन् श्रृण्वती श्रृण्वत्

दृश् पश्यन् पश्यन्ती पश्यत्

नी नयन् नयन्ती नयत्

क्री क्रीणन् क्रीणती क्रीणत्

कथ् कथयन् कथयन्ती कथयत्

गम् गच्छन् गच्छन्ती गच्छत्

तुमुन् (तुम्) - जिस क्रिया के लिए कोई क्रिया की जाती है, उस धातु में तुमुन् (तुम्) प्रत्यय लगाते हैं। प्रधान-क्रिया तथा तुमुन्-प्रत्ययान्त क्रिया का कर्ता समान (एक ही) होना चाहिए, जैसे-छात्रः पठितुं विद्यालयं गच्छति। सः स्नातुं नदीं गच्छति। अहं भोक्तुं गृहं गच्छामि। वानरः फलं ग्रहीतुं प्रयतते। छात्रः काशीं गन्तुम् इच्छति। सः कथां श्रोतुं मन्दिरं याति।

क्त्वा (त्वा) और ल्यप् (य) - समानकर्ता वाली दो क्रियाओं मंे पहले होने वाली क्रिया पूर्णकालिक क्रिया कहलाती है। लेकर, जाकर, खाकर आदि अर्थ बताने के लिए धातु में क्त्वा (त्वा) प्रत्यय लगता है, जैसे-मोहनः भुक्त्वा विद्यालयं गच्छति। यहाँ जाने तथा खाने का काम एक ही कर्ता मोहन करता है। इन दोनों में खाने की क्रिया पहले होती है, अतः भुज् + क्त्वा (त्वा)= भुक्त्वा रूप बना। इसी प्रकार-पठित्वा, गत्वा, नीत्वा, आदि रूप बनते हैं।

इसी अर्थ में यदि धातु के पूर्व कोई उपसर्ग लगा हो या क्त्वा प्रत्ययान्त शब्द समास में प्रयुक्त हो रहे हों तो क्त्वा के स्थान पर ल्यप् (य) प्रत्यय लगता है, जैसे-आ+नी+ल्यप्(य)=आनीय। प्र+दा+ल्यप् (य)= प्रदाय आदि।

अव्यय तथा इनका वाक्य में प्रयोग

<u>अव्यय अर्थ वाक्य प्रयोग</u>

सम्प्रति (इस समय) - सम्प्रति शिक्षायाः दशा शोचनीया जाताऽस्ति। सम्प्रति कलहो न कार्यः।

साम्प्रतम् (अब/उचित) - साम्प्रतं सायंवेला जाता। सम्प्रति क्रीडनं न साम्प्रतम्।

अहो (सम्बोधन) - अहो ! मधुरं गीतमासां बालिकानाम्। अहो ! महत्कष्टं समापतितम्।

हा (शोक, विषाद, - हा ! मृतोऽसौ मृगः। हा ! कथं स मे भ्राता। हा ! अकाले

आश्चर्य, विस्मय) जलदागमः।

प्रति (ओर, तरफ) - सः विद्यालयं प्रति गच्छति। दीनं प्रति दया कार्या।

दिवा (दिन में) - दिवा न शयनीयम्।

शीघ्रम् (जल्द) - शीघ्रमागच्छ औषधमानेतव्यमस्ति।

सहसा (एकदम, अचानक) - सहसा विदधीत न क्रियाम्।

बहुधा (प्रायः अनेक प्रकार से) - बहुधा त्रुटयो भवन्ति। एकं सद्विप्राः बहुधा वदन्ति।

अधुना (इस समय) - अधुना ते पुस्तकं पठन्ति।

सर्वदा (हमेशा) - सः सर्वदा सत्यं वदति।

यथा (जैसा) - यथा भवान् इच्छति।

वाच्य-परिवर्तन

संस्कृत में वाक्य की क्रियाएँ तीन वाच्यों में होतीं हैं - कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य और भाववाच्य। सकर्मक धातुओं की क्रिया दो वाच्यों में - कर्तृवाच्य एवं कर्मवाच्य में होती हैं।

1. **कर्तृवाच्य** -इसमें कर्ता में प्रथमा तथा कर्म में द्वितीया-विभक्ति होती है, जैसे - देवदत्तः ग्रामं गच्छति। रमा ग्रन्थं पठति।

2. **कर्मवाच्य** - इसमें कर्म मंे प्रथमा तथा कर्ता मंे तृतीया-विभक्ति होती है। इन दोनों वाच्यांे में क्रिया प्रथमान्त पद के अनुसार होती है, जैसे - देवदत्तेन ग्रामः गम्यते। रमया ग्रन्थाः पठ्यन्ते।

3. **भाववाच्य** - इसमें कर्ता में तृतीया विभक्ति होती है तथा क्रिया आत्मनेपदी प्रथम पुरुष एक वचन की ही होती है,

जैसे - देवदत्तेन हस्यते। शिशुना रुद्यते।

कर्तृवाच्य से कर्मवाच्य में बदलते समय प्रथमान्त कर्ता में तृतीया-विभक्ति लगाना चाहिए तथा द्वितीयान्त कर्म में प्रथमा-विभक्ति होती है, जैसे

देवदत्तः ग्रामं गच्छति ह्न देवदत्तेन ग्रामः गम्यते।

सीता ग्रन्थं पठति ह्न सीतया ग्रन्थः पठ्यते।

कर्तृवाच्य से भाववाच्य में बदलने के लिए प्रथमान्त कर्ता में तृतीया-विभक्ति और क्रिया आत्मनेपदी लगाना चाहिए,

जैसे - कर्तृवाच्य कर्मवाच्य

देवदत्तः हसति ह्न देवदत्तेन हस्यते।

शिशुः रोदिति ह्न शिशुना रुद्यते।

धातुरूपाणि

दृश् (पश्य) परस्मैपदी

<u>लट्लकार: (वर्तमानकाल)</u>

प्रथमपुरुष: पश्यति पश्यत: पश्यन्ति

मध्यमपुरुष: पश्यसि पश्यथ: पश्यथ

उत्तमपुरुष: पश्यामि पश्याव: पश्याम:

<u>लोट्लकार: (आज्ञा/प्रार्थना)</u>

प्रथमपुरुष: पश्यतु/पश्यतात् पश्यताम् पश्यन्तु

मध्यमपुरुष: पश्य/पश्यतात् पश्यतम् पश्यत

उत्तमपुरुष: पश्यानि पश्याव पश्याम

<u>लङ्लकार: (भूतकाल)</u>

प्रथमपुरुष: अपश्यत् अपश्यताम् अपश्यन्

मध्यमपुरुष: अपश्य: अपश्यतम् अपश्यत

उत्तमपुरुष: अपश्यम् अपश्याव अपश्याम

<u>विधिलिङ्लकार: (विधि/संभावना)</u>

प्रथमपुरुष: पश्येत् पश्येताम् पश्येयु:

मध्यमपुरुष: पश्ये: पश्येतम् पश्येत

उत्तमपुरुषः पश्येयम् पश्येव पश्येम

<u>लृट्लकारः (भविष्यत्काल)</u>

प्रथमपुरुषः द्रक्ष्यति द्रक्ष्यतः द्रक्ष्यन्ति

मध्यमपुरुषः द्रक्ष्यसि द्रक्ष्यथः द्रक्ष्यथ

उत्तमपुरुषः द्रक्ष्यामि द्रक्ष्यावः द्रक्ष्यामः

नी (ले जाना) परस्मैपदी

लट्लकारः (वर्तमानकाल)

पुरुषः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमपुरुषः नयति नयतः नयन्ति

मध्यमपुरुषः नयसि नयथः नयथ

उत्तमपुरुषः नयामि नयावः नयामः

लोट्लकारः (आज्ञा/प्रार्थना)

प्रथमपुरुषः नयतु/नयतात् नयताम् नयन्तु

मध्यमपुरुषः नय/नयतात् नयतम् नयत

उत्तमपुरुषः नयानि नयाव नयाम

लङ्लकारः (भूतकाल)

प्रथमपुरुषः अनयत् अनयताम् अनयन्

मध्यमपुरुषः अनयः अनयतम् अनयत

उत्तमपुरुषः अनयम् अनयाव अनयाम

विधिलिङ्लकारः (विधि/सम्भावना)

प्रथमपुरुषः नयेत् नयेताम् नयेयुः

मध्यमपुरुषः नयेः नयेतम् नयेत

उत्तमपुरुषः नयेयम् नयेव नयेम

<u>लृट्लकारः (भविष्यत्काल)</u>

प्रथमपुरुषः नेष्यति नेष्यतः नेष्यन्ति

मध्यमपुरुषः नेष्यसि नेष्यथः नेष्यथ

उत्तमपुरुषः नेष्यामि नेष्यावः नेष्यामः

याच् - माँगना (आत्मनेपदी)

लट्लकारः (वर्तमानकाल)

पुरुषः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमपुरुषः याचते याचेते याचन्ते

मध्यमपुरुषः याचसे याचेथे याचध्वे

उत्तमपुरुषः याचे याचावहे याचामहे

लोट्लकारः (आज्ञा/प्रार्थना)

प्रथमपुरुषः याचताम् याचेताम् याचन्ताम्

मध्यमपुरुषः याचस्व याचेथाम् याचध्वम्

उत्तमपुरुषः याचै याचावहै याचामहै

लङ्लकारः (भूतकाल)

प्रथमपुरुषः अयाचत अयाचेताम् अयाचन्त

मध्यमपुरुषः अयाचथाः अयाचेथाम् अयाचध्वम्

उत्तमपुरुषः अयाचे अयाचावहि अयाचामहि

विधिलिङ्लकारः (विधि/सम्भावना)

प्रथमपुरुषः याचेत याचेयाताम् याचेरन्

मध्यमपुरुषः याचेथाः याचेयाथाम् याचेध्वम्

उत्तमपुरुषः याचेय याचेवहि याचेमहि

<u>लृट्लकारः (भविष्यत्काल)</u>

प्रथमपुरुषः याचिष्यते याचिष्येते याचिष्यन्ते

मध्यमपुरुषः याचिष्यसे याचिष्येथे याचिष्यध्वे

उत्तमपुरुषः याचिष्ये याचिष्यावहे याचिष्यामहे

स्था (तिष्ठ्) आत्मनेपदी

<u>लट्लकारः (वर्तमानकाल)</u>

पुरुषः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमपुरुषः तिष्ठति तिष्ठतः तिष्ठन्ति

मध्यमपुरुषः तिष्ठसि तिष्ठथः तिष्ठथ

उत्तमपुरुषः तिष्ठामि तिष्ठावः तिष्ठामः

<u>लोट्लकारः (आज्ञा/प्रार्थना)</u>

प्रथमपुरुषः तिष्ठतु तिष्ठताम् तिष्ठन्तु

मध्यमपुरुषः तिष्ठ तिष्ठतम् तिष्ठत

उत्तमपुरुषः तिष्ठानि तिष्ठाव तिष्ठाम

<u>लङ्लकारः (भूतकाल)</u>

प्रथमपुरुषः अतिष्ठत् अतिष्ठताम् अतिष्ठन्

मध्यमपुरुषः अतिष्ठः अतिष्ठतम् अतिष्ठत

उत्तमपुरुषः अतिष्ठम् अतिष्ठाव अतिष्ठाम

<u>विधिलिङ्लकारः (विधि/सम्भावना)</u>

प्रथमपुरुषः तिष्ठेत् तिष्ठेताम् तिष्ठेयुः

मध्यमपुरुषः तिष्ठेः तिष्ठेतम् तिष्ठेत

उत्तमपुरुषः तिष्ठेयम् तिष्ठेव तिष्ठेम

<u>लृट्लकारः (भविष्यत्काल)</u>

प्रथमपुरुषः स्थास्यति स्थास्यतः स्थास्यन्ति

मध्यमपुरुषः स्थास्यसि स्थास्यथः स्थास्यथ

उत्तमपुरुषः स्थास्यामि स्थास्यावः स्थास्यामः

निर्देशन –

- श्री संजय सिन्हा, निदेशक, राज्य शैक्षिक अनुसन्धान एवं प्रशिक्षण परिषद्, उ.प्र.
- श्री अजय कुमार सिंह , संयुक्त निदेशक, शैक्षि राज्यक अनुसन्धान एवं प्रशिक्षण परिषद्, उ.प्र.

e-book विकास ---

- अल्पा निगम(प्र.अ.) , प्राथमिक विद्यालय तिलौली, गोरखपुर
- अमित शर्मा(स.अ), उच्च प्राथमिक विद्यालय महतवानी, उन्नाव
- अनीता विश्वकर्मा(स.अ), प्राथमिक विद्यालय सैदपुर पीलीभीत
- अनुभव यादव(स.अ), प्राथमिक विद्यालय गुलरिया उन्नाव
- अनुपम चौधरी (स.अ), प्राथमिक विद्यालय नौरंगाबाद बदायूं
- आशुतोष आनंद (स.अ), उच्च प्राथमिक विद्यालय मियाँगंज बाराबंकी
- दीपक कुशवाहा (स.अ), उच्च प्राथमिक विद्यालय गजफ्फरनगर, उन्नाव
- फिरोज खान (स.अ), प्राथमिक विद्यालय चिड़ावक, बुलंदशहर
- गौरव सिंह (स.अ), उच्च प्राथमिक विद्यालय फतेहपुर मठिया, फतेहपुर
- हृतिक वर्मा (स.अ), प्राथमिक विद्यालय संग्राम खेड़ा , उन्नाव
- नितिन कुमार पाण्डेय (स.अ), प्राथमिक विद्यालय मध्यनगर , श्रावस्ती
- मनीष प्रताप सिंह (स.अ), प्राथमिक विद्यालय प्रेम नगर, फतेहपुर
- प्राणेश भूषण मिश्र (स.अ), पूर्व माध्यमिक विद्यालय पठा, ललितपुर
- प्रशांत चौधरी (स.अ), प्राथमिक विद्यालय रवाना, बिजनौर
- राजीव कुमार साहू (स.अ), उच्च प्राथमिक विद्यालय , सराय गोकुल सुल्तानपुर
- शशि कुमार(स.अ), प्राथमिक विद्यालय खेड़ा, लच्छीखेड़ा, अकोहरी उन्नाव
- शिवाली गुप्ता (स.अ), पूर्व माध्यमिक विद्यालय धौलरी, मेरठ
- वरुणेश मिश्रा (स.अ), प्राथमिक विद्यालय मदनपुर पनियार , सुल्तानपुर